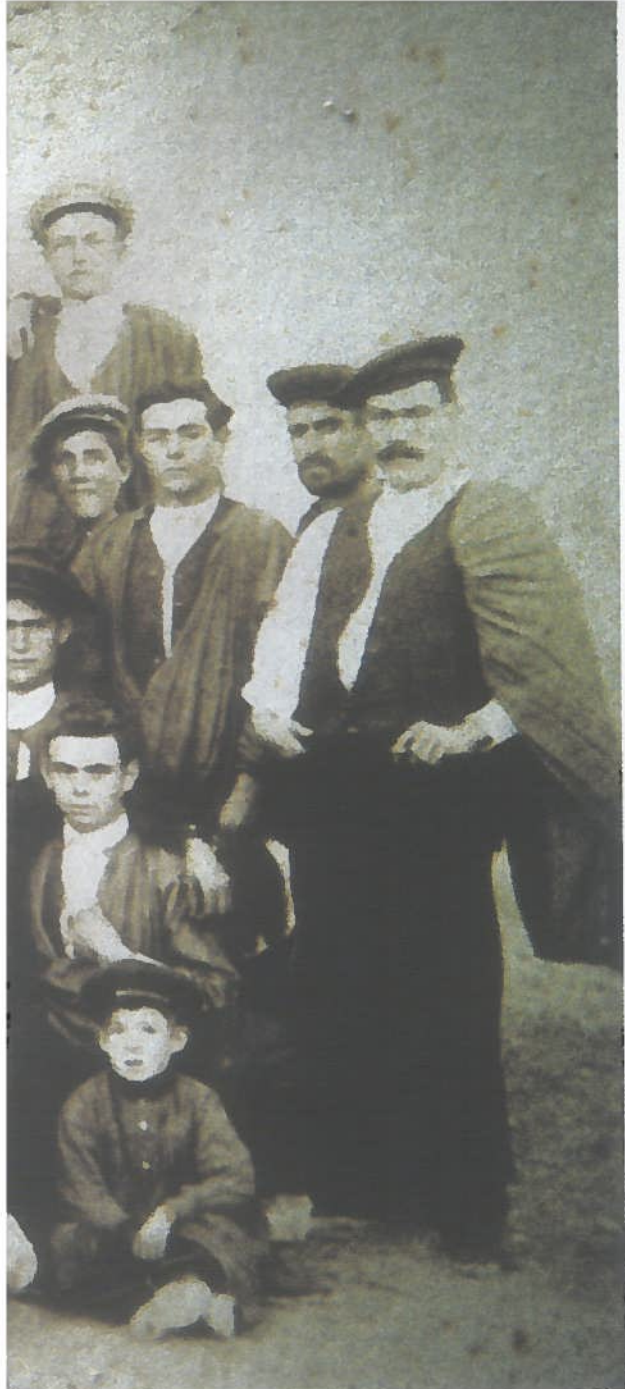

CATALUNYA ASSOCIADA I SOLIDÀRIA

Jordi Estivill

UN DIÀLEG COMPARATIU EN EL MARC DE LA HISTÒRIA SOCIAL

La publicació recent de dos llibres invita a encetar un diàleg al voltant de la història i l'actualitat de la Catalunya associada i solidària. En efecte, el llibre coordinat per Montserrat Duch, Ramon Arnabat i Antoni Gavaldà, *La Catalunya associada* publicat per les edicions de la Universitat de València¹ i la publicació de Jordi Estivill i Ivan Miró *L'economia social i solidària a Catalunya. Fonaments teòrics i reptes estratègics*² editat per Icaria editorial reflexionen sobre la capacitat i dinàmica as-

sociativa a casa nostra. La matriu conjunta és l'associacionisme i, per explicar-ne característiques i evolució, tots dos treballs se submergeixen en el segle dinou.

Cal recordar que en la primera vaga general de Barcelona, la de 1855, una de les pancartes exhibida pels obrers plantejava «associació o mort». Es pot ben afirmar que en aquell segle, aquesta dicotomia domina els esforços obrers i populars per fer-se visibles, per constituir-se com a subjecte sociopolític autònom. Entre un estat anacrònic, despòtic i pobre i un mercat ranquejant, els esforços associatius populars del segle dinou oscil·len entre una clandestinitat obligada, una semilegalitat i uns pocs períodes aperturistes. Malgrat aquestes dificultats, el moviment associatiu a Catalunya té una notable expansió quantitativa, com demostren els autors de *Catalunya associada* i domina el panorama de l'economia social, com posen de relleu els autors d'*Economia social i solidària*, sota formes diferents: cooperatives de consum i producció, societats de resistència i d'ajudes mútues, unions reivindicatives, ateneus i tota mena d'agrupacions culturals, esportives, d'esbarjo i oci, instructives, corals, que forgen la identitat social de pobles i barris³ i de la cultura obrera.⁴

Aquesta proliferació societària també es produeix, encara que amb menor intensitat, al País Valencià⁵ i a Mallorca,⁶ i fins i tot a la Catalunya Nord,⁷ on des del segle XIX existeix una considerable densitat associativa i una important tradició cooperativa vinícola. Fins a quin punt no seria aquesta una característica prou comuna i específica dels Països Catalans? Els estudis generals sobre l'associacionisme fets a l'estat espanyol⁸ no desdiuen aquesta hipòtesi.

Les recerques comparatives a l'Europa Llatina⁹ posen de manifest semblances i algunes diferències. Així França i Catalunya compartien la importància històrica del moviment associatiu. Mentre que la segona i Itàlia veuen com creix el moviment cooperatiu i es va convertint en un dels eixos vertebradors del moviment obrer. Les societats de socors mutus són abundants a Itàlia i Portugal, on perduren les anteriors estructures gremials, i el seu nombre augmenta fins als anys vint del segle passat com també succeeix a Catalunya, mentre que a França la seva ràpida institucionalització, amb Napoleó III, dona força i continuïtat al mutualisme, al mateix temps que s'allunya del sindicalisme i d'altres formes més reivindicatives. Portugal té una llei pionera sobre

Grup de socis fundadors de la Societat Agrícola, inicis del segle XX, Barberà de la Conca.

JORDI ESTIVILL és sociòleg, fundador de la cooperativa Grup d'Estudis Socials. Membre de la Xarxa d'economia solidària (XES) i fundador de RIPESS-Europa. Professor jubilat de la Universitat de Barcelona, és autor de nombrosos treballs sobre desenvolupament local, exclusió social i economia solidària. Els seus darrers llibres publicats són *Invitació a l'economia solidària. Una visió des de Catalunya* (Pol-len edicions 2018) i *Europa a les fosques. Polítiques socials en els feixismes* (Icaria, 2018).

el cooperativisme (1868) però el moviment cooperatiu, impulsat a partir dels anys 1860, no s'expansiona tant com en els altres països. El pes de l'església catòlica es fa sentir molt, especialment en l'associacionisme, a Portugal i Itàlia. Amb tot, socialisme utòpic, republicanisme —sovint impulsat per la francmaçoneria— i anarquisme —que és menys present després de la Primera Guerra Mundial, tret de Catalunya— són els corrents majoritaris en les diferents figures de l'economia social.

Des dels inicis, en gran part del segle dinou, en els quatre països, sota el concepte d'economia social s'hi pot trobar una oposició als mecanismes i polítiques assistencials, una crítica a la ciència dominant de l'economia política que es preocupa per la riquesa de les nacions, i la voluntat de crear una altre apropament científic, així com les expressions plurals del cooperativisme, l'associacionisme i el mutualisme, i unes formalitzacions ideològiques que oscil·len entre el pragmatisme operatiu i un projecte alternatiu a la societat capitalista. En l'anàlisi comparativa, França apareix com una relativa excepció amb respecte als altres tres països, no solament per la seva major força econòmica i pel pes de la intervenció pública, sinó perquè no ha de patir els llargs períodes de dictadures feixistes en què les expressions de l'economia social són perseguides, controlades i integrades en les estructures corporatives estatals.

Una altra descoberta del treball comparatiu transnacional és la transversalitat organitzativa i la seva polivalència. J. Vicens Vives¹⁰ ja l'havia posada de relleu quan descriu la primerenca Associació Mútua d'Obrers de la Indústria Cotonera de Barcelona de 1840: defensa sindical, ajudes mútues, fàbrica cooperativa, donar treball als aturats. Igualment, els nous treballs dels historiadors francesos¹¹ posen de relleu que, fins a la revolta de 1848, les societats obreres no solament reivindicaven i lluitaven per una aplicació alternativa dels ideals de la Revolució, sinó que volien intervenir en el mercat de treball i s'ajudaven mútuament. Després, a l'hexàgon, les diferents famílies (associacionisme, cooperativisme, mutualisme, sindicalisme) es diversifiquen i prenen camins paral·lels.¹² No és el cas dels altres tres països, on es tenen molts exemples de la continuïtat d'una visió i una pràctica més global i integrada. Tres exemples concrets: són els casos de l'ampli ventall d'actuacions del Centro Promotor do Melhoramento das Classes Laboriosas de 1850 a Portugal¹³ i de la Fratellanza Artigiana

de 1861 a Itàlia¹⁴ i el de la llei catalana de 1934 que abraça les cooperatives, mútues, pòsits i sindicats agrícoles.

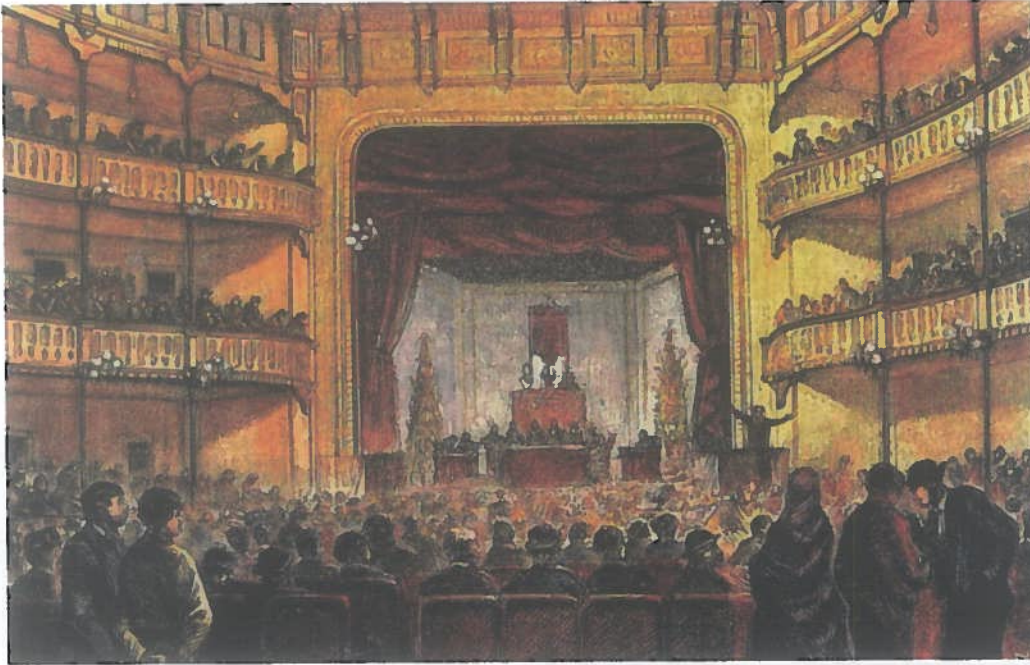
A Catalunya ha estat molt freqüent que un ateneu dedicat a activitats instructives, culturals i d'esbarjo es posicionés sobre afers ciutadans, creés uns mecanismes d'ajuda per als seus membres més desvalguts i una cooperativa de consum —i que aquestes organitzessin iniciatives culturals i d'esbarjo, i fessin d'aixopluc de companys represaliats. Sovint en els pobles petits i en els barris, els que tiraven endavant aquestes organitzacions eren les mateixes persones. En gran part, la polivalència funcional s'explica per la necessitat de cobrir alhora diferents tipus de necessitats peremptòries i per la inexistència d'una protecció social pública que no va crear-se fins a inicis del segle vint i encara molt limitadament.

Fins a quin punt aquestes novetats no obliguen a revisar alguns paradigmes de la història social contemporània i a utilitzar altres conceptes¹⁵ i metodologies que ajudin a interpretar-la millor?

L'ECONOMIA SOCIAL I SOLIDÀRIA: NOVA FONT D'INSPIRACIÓ

Durant bastant temps la història social s'ha interessat més per les organitzacions socials i polítiques que mimetitzaven els poders constituïts i que tenien com a lògica accedir-hi o fer pressió. Així partits i sindicats i els conflictes que generaven han tingut un tracte preferent, mentre que les iniciatives i col·lectius que no tenien aquesta perspectiva i no eren els principals protagonistes de les lluites, eren considerades subalternes, fins i tot desviadores dels objectius revolucionaris i per tant, sense gaire interès. Societats de socors mutus i de resistència, cooperatives i associacions populars han romàs a l'ombra de la història social. Tret d'algunes excepcions, es considerava que formaven part de la prehistòria o d'etapes primitives, en què el Congrés obrer de 1870 a Barcelona marcava un abans i un després, d'un moviment obrer que les superava teleològicament¹⁶ i que es constituïa com a classe, com un bloc homogeni. Mentre que l'heterogeneïtat dels grups socials i un cert interclassisme han estat presents en els components de l'economia social, i aquesta ha tingut una continuïtat, amb alts i baixos, com es demostra en els dos llibres que es comenten.

Igualment, les lluites del moviment obrer a curt termini atreïen l'atenció dels historiadors socials deixant sovint de costat els mo-

Un gravat del Congrés Obrer que es va celebrar al Teatre Circ Barcelonès el juny de 1870 en què es va fundar la Federació Regional Espanyola de la Primera Internacional (AIT).

viments socials de llarga durada. Aquesta fixació en el curt termini dificultava l'anàlisi, per un costat, de la vida quotidiana, del quefer de cada dia, i per l'altre dels processos més profunds, d'aquells que són més submergits però no per això menys importants, car són els que van conformant els nivells de consciència i d'identitat de les classes populars. Les diferents formes d'expressió i d'organització tenen molts meandres, i els rius no sempre desemboquen en el mar. Aleshores els marges del riu prenen prou importància: societats de resistència, d'ajudes mútues, associacions populars de tota mena, ateneus, cooperatives esdevenen racons on l'aigua s'atura, es filtra i crea nous canals de pas i d'alliberament. Encara que no sempre arribin al corrent principal.

Una altra dificultat per a una visió transversal prové de l'estructuració mateixa de les diferents famílies de l'economia social que, des del segle dinou, en els països centrals d'Europa s'han diversificat i han seguit camins que, sovint, no es tocaven. La conseqüència d'aquesta evolució paral·lela, a la qual la compartimentació de l'administració pública ha contribuït, ha estat que els que l'han estudiat han seguit cada un dels camins i només excepcionalment han tendit ponts i n'han fet un estudi global. Així, en tots els quatre països hi ha històries específiques del cooperativisme,¹⁷ de l'associacionisme i del mutualisme. Tan sols a partir dels anys 1980 aquests tres moviments es tornen a reconèixer i a coordinar, i el concepte d'economia social

torna a emergir i a fer de paraigua de tots tres. A la mateixa dècada, apareix la perspectiva de l'economia solidària¹⁸ al Brasil, França i les Açores. Ho fa, en gran part, davant l'excessiva institucionalització, corporativisme i complicitat amb els poders constituïts de l'economia social més convencional.

Una altra font de confusió és que sovint els conceptes social i solidaritat evocuen una dimensió positiva, d'ajuda a les persones més desvalgudes. Per molta gent, el món associatiu, i més específicament l'anomenat tercer sector, està vinculat a l'acció contra la pobresa. Igualment pensen que si l'economia ha d'ésser solidària és perquè bàsicament s'ha d'ocupar d'ella. Això ha portat a vincular totes dues perspectives amb l'assistencialisme i, històricament, a la beneficència pública i privada. Mentre que, precisament, i cal repetir-ho, tant l'economia social i solidària com un ampli sector de l'associacionisme se situen no en la reproducció i la pal·liació de la pobresa sinó en el combat a les seves causes estructurals.

Malgrat totes aquestes dificultats i confusions, en els darrers temps s'ha produït un acostament pràctic i teòric que propicia el diàleg. Per un costat, cada cop és més freqüent, a escala internacional, denominar economia social i solidària a les milers d'experiències que, arreu del món, posen les persones en primer lloc i no tenen ànim lucratiu, practiquen la democràcia econòmica, la participació i la igualtat de gènere, respecten el medi ambient i volen la trans-

Seguint les petjades d'E.P. Thompson i d'E.J. Hobsbawm, la història social ha posat de manifest una economia moral de la multitud, una reconsideració de les revoltes populars i de com s'han construït la consciència i les organitzacions obreres.

formació social i econòmica. Per l'altre costat, ha augmentat molt la producció intel·lectual al voltant d'aquestes idees. Tant com per tenir un bagatge suficient per afrontar controvèrsies i debats amb les noves orientacions de les ciències humanes i socials.

ALGUNES COORDENADES TEÒRIQUES DEL DEBAT

Darrerament s'estan desenvolupant visions que posen en qüestió alguns dels paradigmes convencionals de les ciències humanes i socials. No són hegemòniques però emergeixen amb força i replantegen algunes coordenades del debat teòric amb l'economia social i solidària.

La ciència econòmica està fent una crítica important a les mesures quantitatives i als indicadors (Producte Nacional Brut, Renda per càpita,...) amb els quals pondera i emmascara l'activitat econòmica i el desenvolupament. La pandèmia recent obliga a reconsiderar un creixement il·limitat que deteriora la naturalesa i crea enormes desigualtats. Un grup cada cop més considerable d'economistes passen a utilitzar més el valor d'ús i no tant el de canvi, i s'interessen pels béns comuns, el desenvolupament local i comunitari, el capitalisme de plataforma, la transició ecològica i admeten la pluralitat de les formes econòmiques (reciprocitat, distribució, benefici) com Karl Polanyi ja havia posat de relleu. Potser no sigui un atzar que tant aquest autor com Marcel Mauss siguin antropòlegs, perquè també des d'aquest àmbit s'està reflexionant sobre la donació, la vida quotidiana dels de baix, les alteritats i les lògiques de la vida domèstica i el treball reproductiu. Igualment la sociologia incorpora les teories feministes, la noció d'espais comuns i comunitaris, d'interès general i col·lectiu i de capital social i les formes emergents de la democràcia participativa. La geografia crítica ens apropa a una altra visió de la ciutat i de les desigualtats territorials. Aquestes renovacions de les ciències humanes i socials són ocasions d'intercanvi i de

fertilització mútua amb les problemàtiques pròpies de l'economia social i solidària.

Tanmateix, potser és en el si de la història social on l'encontre pugui ésser més fructífer. Seguint les petjades dels historiadors marxistes heterodoxos anglesos com E.P. Thompson i E.J. Hobsbawm i de l'experiència dels *workshops*, la història social ha posat de manifest una economia moral de la multitud, una reconsideració de les revoltes i insurgències populars, de les autonomies i mediacions en la llarga construcció de la consciència i de les organitzacions obreres. A França, nombroses aportacions han anat substituint les aproximacions tradicionals. La renovació de les revistes *Annales* i *Mouvement Social*, la important contribució de Michel Foucault, i de la noció, vaporosa però estimulante, de la sociabilitat originada per Maurice Agulhon i aplicada i eixamplada en el llibre *La Catalunya associada*, les categories d'afiliació i precarietat de Robert Castel, les aportacions del grup *Révoltes Logiques* liderat per Jacques Rancière, la nova lectura del paper de l'associacionisme de Jean-Louis Laville i del pensament dit utòpic de Miguel Abensour estan renovellant la mirada sobre el panorama social del segle dinou. Hi contribueixen els treballs recents d'historiadors com Michèle Riot-Sarcey, Maurizio Gribaudi i Samuel Hayat.

És innegable que a Itàlia les recerques de Carlo Ginzburg, Giovanni Levi, Edoardo Grendi i altres sobre la microhistòria han sacsejat la seva historiografia, en mostrar com, de l'estudi de determinats personatges, fets i xarxes locals, se'n poden derivar tendències generals. Apropament que ha portat, entre altres, a un floriment de la recerca històrica¹⁹ sobre la proliferació de les petites i locals societats obreres de socors mutus. Tampoc no falta a la cita Portugal, on s'actualitza i creix l'interès per la història social i es publica sobre l'evolució de l'economia social,²⁰ del mutualisme,²¹ de les seves organitzacions i doctrines.

L'EVOLUCIÓ HISTÒRICA I LA SITUACIÓ ACTUAL A CATALUNYA

Tothom està d'acord que a Catalunya l'associacionisme i el conjunt de l'economia social i solidària han tingut un fort creixement quantitatiu i qualitatiu. Fins i tot, com s'insinua i explicita a *Economia social i solidària* es pot començar a parlar d'una via catalana que tindria unes característiques específiques i diferencials. Unes lligades a la

seva peculiar història i a l'evolució econòmica i territorial del país, altres connectades amb el tarannà nacional i les de més enllà endògenes i pròpies del singular desenvolupament de l'economia social i solidària en les quals ha predominat —davant del model basc d'un gran consorci com Mondragon— l'estratègia de la maduixa que es reproduïx, ocupant l'espai, sobre la base de petites unitats lligades per tiges. El llibre *Economia social i solidària* defineix els conceptes que la caracteritzen i explica l'emergència històrica de les formes societàries, comparant-la amb altres països, i l'evolució de les seves relacions amb els poders públics. Ofereix un panorama de la situació actual de l'economia social i solidària a Catalunya, reflexionant sobre les respostes que dona i les que podria proposar davant les conseqüències devastadores de l'epidèmia de la covid.

Els tres editors del llibre *Catalunya associada* són membres del grup de recerca ISO-CAC de la Universitat Rovira i Virgili, que fins ara ha ofert un bon nombre de publicacions sobre el societarisme català²² i n'està renovant el coneixement històric. En el marc d'aquest centre s'ha elaborat una base de dades (BDAC) que compta amb 23.154 fitxes d'associacions creades de 1868 a 1980. Això els ha permès establir una sèrie cronològica, una periodificació i unes cartografies locals i comarcals i reflexionar sobre el llarg termini. Els col·laboradors del llibre analitzen quantitativament, territorialment i tipològicament l'evolució de l'associacionisme a Catalunya. Josep Maria Pons ho fa al voltant de la seva dimensió política. Francesc Fortuño explica l'associacionisme sindical i professional. Miquel Garau se centra en els esforços ideològics i pràctics del cooperativisme urbà. Montserrat Duch obre la mirada sobre el moviment catòlic i l'associacionisme de les dones. Ramon Arnabat i Xavier Ferré tracten el d'ordre cultural, i el primer d'ells fa una radiografia del conjunt de l'associacionisme popular, presentant una cronologia, una tipologia i unes primeres relacions amb el món econòmic i polític. Marc Dalmau i Jordi Estivill ofereixen un balanç dels estudis i publicacions sobre l'economia social i solidària.

A nivell nominatiu, es dona la circumstància que, pel que se sap fins ara, és a Catalunya on existeix la primera publicació que usa el concepte d'economia solidària. Ho fa de la mà de Felipe Alaiz l'any 1937²³ i un any abans s'esmentava la «Nova Economia Social» a la revista *Acció cooperatista*. Tots dos

treballs feien referència a les experiències col·lectivitzadores d'aquella època, de les quals en queda un pòsit que ressorgeix a cada ocasió que les condicions ho permeten. Més enllà dels aspectes nominatius, es constata que, després del llarg període de dictadura franquista, en què es pot parlar de genocidi associatiu i persecució del cooperativisme, el conjunt de l'economia social i solidària ha crescut i s'ha diversificat.

A la fi dels anys setanta i davant la crisi econòmica de tipus industrial, s'inicia una nova etapa en què el cooperativisme creix molt, especialment el de treball associat. L'any 1980 hi havia 1.186 cooperatives registrades, vuit anys més tard n'eren 4.532. També augmenta molt el pes de l'associacionisme de tipus social degut al procés de delegació, externalització i privatització encoberta dels serveis públics. En els noranta, les oscil·lacions són fortes i si bé s'arriba a un pic l'any 1994, després el nombre de cooperatives creades disminueix. Se'n creen moltes menys fins arribar a un mínim de 92, l'any 2009. Any en què es comencen a sentir les conseqüències de la crisi que dura fins al 2012 i que permet posar a prova la resiliència del moviment cooperatiu. És a dir, la seva major resistència davant dels cicles econòmics recessius. Així succeeix, encara que no fou tan acusada com en etapes anteriors. Continua essent important la creació i manteniment del treball com a causa de la major resistència del cooperativisme en comparació amb les empreses capitalistes, però és innegable que el cicle de lluites socials de 2010-2012 i el de les lluites polítiques per la independència iniciades més àmpliament a partir del 2009 també hi tenen una influència. Es fa palès en el tipus de cooperatives creades, connectades a valors de transformació social i política. Des d'aleshores fins ara, el nombre de cooperatives s'ha estabilitzat al voltant d'unes 4.000, augmentant el nombre dels qui hi treballen o en són usuaris, sense oblidar el sector del cooperativisme agrari que produeix el 70% de l'arròs, l'oli i ametlla, més del 50% de la producció vinícola i el 30% de la lletera.

No és fàcil quantificar el conjunt de l'economia social i solidària. En el llibre *Economia social i solidària* es faciliten algunes dades: hi hauria actualment unes 16.500 iniciatives que representen un 5,59% de les empreses catalanes i que donen feina a unes 185.000 persones que són un 5,61% de la població ocupada i generen uns ingressos anuals de 13.695.118 d'euros. 2.840.153 per-

sones són beneficiàries d'aquest entramat. És a dir, que es tracta d'un àmbit minoritari, creixent i que ja no es pot ignorar. És present en tots els cicles econòmics: producció, intercanvi, distribució d'excedents, gestió, moneda, consum i finançament de béns i serveis. De fet, pot cobrir, des del bressol fins al cementiri, tots els aspectes de la vida d'una persona. Guarderies, centres educatius, culturals, sanitaris i d'oci, plataformes informàtiques, cinema, concerts, producció i distribució agroecològica i producció ramadera i vinícola, crèdit i estalvi, energies renovables, transport col·lectiu i reparació de vehicles, cases rurals, arquitectura i cooperatives d'habitatge, llibreries i editorials, restaurants, mercats de intercanvi no monetaris, horts urbans, grups d'autoajuda.

Tan o més important que aquestes xifres que mostren la vitalitat de la Catalunya associada i solidària, són les seves transformacions culturals i polítiques, les que marquen la seva evolució en aquests darrers anys. La voluntat d'aplicar la democràcia econòmica i la participació dels diferents actors (membres, treballadors, usuaris,..) es nota arreu. La qual cosa no impedeix que formes jeràrquiques, burocràtiques i de domini professional continuïn presents. La presència creixent de les dones i del feminisme són indiscutibles, encara que quedi molt camí per arribar a una igualtat de gènere i que es respecti plenament l'economia reproductiva, així com han avançat molt la consciència ecològica i el respecte a la natura i als comuns²⁴ materials i virtuals que s'alimenta, darrerament, amb el lema del bon viure. Neixen noves formes d'autogestió comunitària en els equipaments col·lectius i la perspectiva de la concertació públic-cooperatiu-comunitari progressa amb realitzacions concretes i també gràcies a una més gran sensibilitat dels ajuntaments, una cinquantena dels quals han constituït una xarxa per a la promoció de l'economia social i solidària. L'existència a tot Catalunya d'un bon nombre d'ateneus cooperatius, promoguts per un programa de la Generalitat, on participen els actors del territori, ha permès desbloquejar l'excessiu pes metropolità i barceloní. Creix notablement el nombre de xarxes, ecosistemes cooperatius i pols locals, d'articulacions i de proximitats territorials. L'estratègia de la maduixa dona els seus fruits.

Ni tot el moviment associatiu, ni tota l'economia solidària estan per una lluita anti-sistema, però la consciència de la crisi am-

biental i climàtica i de les desigualtats socials que el capitalisme genera i que l'actual pandèmia aguditzada, penetra cada cop més. Això porta a experimentar i trobar noves formes d'intervenció socioeconòmica que no es guïïn per l'ànim lucratiu, l'explotació il·limitada dels recursos, la competència i la remuneració del capital i que propugnïn una economia per a la vida. Al mateix temps, el marc polític tradicional es veu sacsejat per un associacionisme i uns moviments socials arrelats als barris i centres comarcals i articulats al voltant de ciutadans que cerquen formes autònomes d'expressió i d'organització i reclamen un lloc en una àgora política no dominada per l'estat i el mercat.

En aquest camp de l'experimentació socioeconòmica i política no tot són flors i violes. Límits i contradiccions afluïren per tots costats en una economia social i solidària que ha de viure, malviure i conuiu en un sistema hostil i dominant. Tanmateix, una altra economia, fonamentada en la Catalunya associada i solidària, no sols és possible sinó que ja existeix i progressa. De la mà de la transició ecològica,²⁵ comencen a plantejar-se quines són les millors estratègies per crear ruptures amb el sistema i construir un altre món. ■

LLIBRES CITATS

DD.AA.
La Catalunya associada (1868-1938)
València: PUV, 2020, 372 p., 20 €

Jordi ESTIVILL I Ivan MIRÓ
L'Economia Social i Solidària a Catalunya
Vilassar de Dalt: Icària Editorial, 2020, 338 p., 22 €

NOTES

1. Duch, M., Arnabat, R., Gavalda, A. (eds.) (2020) *La Catalunya associada (1868-1938)*. València: PUV.
2. Estivill, J. Miró, I. (2020) *L'economia social i solidària a Catalunya. Fonaments teòrics i reptes estratègics*. Barcelona: Icaria editorial.
3. Sobre el coneixement de la importància dels barris en la conformació de les identitats col·lectives i les organitzacions obreres i populars s'ha avançat molt. A títol d'exemple els tres llibres sobre Sants, el Poblenou i la Barceloneta. Dalmau, M., Miró, I. (2010) *Les cooperatives obreres a Sants*. Barcelona: La Ciutat Invisible. Ealham, Ch. (2005) *La lucha por Barcelona, Clase, cultura y conflicto 1898-1937*. Madrid: Alianza. Oyón, J. L. (2008) *La quiebra de la ciudad popular*. Barcelona: El Serbal.
4. També en aquest cas la producció és abundant des dels treballs pioners de Pere Solà (1978) *Els ateneus obrers i la cultura popular a Catalunya (1900-1939)*, Barcelona: La Magrana, fins a les nombroses recerques de Pere Gabriel (2005) «Sobre la cultura popular i obrera a Catalunya en el segle XIX», *Cercles*, núm. 8.
5. Cucó, J. (1991) *El quotidià ignorat. La trama associativa valenciana*. València: Institut Alfons el Magnànim i Martínez Gallego, F.A. (2010) *Esperit d'associació. Cooperativisme i mutualisme laics al País Valencià (1834-1936)*. València: PUV.
6. Santana Morro, M. (2002) *El forjament de la solidaritat. Mutualitats, cooperatives, societats obreres i recreatives a Mallorca (1868-1936)*. Palma: Cort.
7. Estivill, J. (1974) *Històries d'estat, manuals i memòria popular*. Introducció a Balent, A. *Les organitzacions obreres a Catalunya Nord*. Perpinyà: CPEC-Universitat de Perpinyà.
8. Per exemple Maza, E. (2017) *Discurrir associatiu en la España associativa*. Valladolid: Universidad de Valladolid i Guereña, J.L. (ed.) (2018) *Cultura, ocio, identidades. Espacios, y formas de sociabilidad en la España de los siglos XIX y XX*. Madrid: Biblioteca Nueva. Maza, E. (2011) *Asociacionismo en la España franquista. Aproximación histórica*, Valladolid: Universidad de Valladolid.
9. En el Congrés celebrat a Barcelona l'any 2019 s'hi van aplegar historiadors i sociòlegs francesos, italians, portuguesos i catalans. Una primera anàlisi comparativa fou presentada per Rogério Roque Amaro (2020) «Similituds i diferències entre els enfocaments de l'economia social i solidària en diferents països de l'Europa del Sud» a Estivill, J. Laville, J. L. *Economia solidària i història social*. Barcelona: Icaria editorial.
10. Vicens i Vives, J., Llorens, M. (1961) *Industrials i polítics al segle XIX*, Barcelona: Vicens Vives (p. 154-156).
11. Riot-Sarcey, M. (2016) *Le procès de la liberté. Une histoire souterraine du XIX siècle en France*. Paris: Éditions la Découverte.
12. Guerin, A. (1987) *L'invention de l'économie sociale. Le XIX siècle français*. Paris: Economica.
13. Lazaro, J. *Despontar do movimento operario português na esfera pública. Das práticas a o debate parlamentar (1850-1870)*. Lisboa: Chiado.
14. Pellegrino, A. (2013) *Solidarité sociale et identité nationale lors de l'unification de l'Italie: l'exemple de la solidarité artisanale*. Rev. RECMA núm. 329 (p. 52 a 64).
15. Estivill, J. (2018) «La economía solidaria, categoría conceptual para la historia» a Santamaría, E., Yufra, L.C., De la Haba, J. (ed.) *Investigando economías solidarias*. Barcelona: ERAPI-Pol-len.
16. Garau, M. (2020) «Los estudios sobre el cooperativismo en la bibliografía española». *Bulletin d'Histoire Contemporaine* núm. 54.
17. Per exemple per a l'anàlisi únicament del cooperativisme: a Itàlia, Fabbri, F. (2011) *L'Italia cooperativa. Centocinquanta anni di storia e di memoria (1861-2011)*. Roma. Ediesse. I a Portugal: Santos, H. (2009) *Maneiras cooperativas de pensar e agir. Contributo para a história do Cooperativismo*. Lisboa. Edições Universitárias Lusófonas. O a França: Desroche, H. (1976) *Le projet coopératif*. Paris. Ed. Ouvrières.
18. Estivill, J. (2018) *Invitació a l'economia solidària*. Barcelona. Ed. Pol-len i Laville, J.L. (2010) *L'économie solidaire. Une perspective internationale*. Paris, Pluriel.
19. Grohman, A. (2000) *Perugia e la sua Società di mutuo soccorso 1861-1939*. Perugia Volumnia. E. Fonzo, «L'unione fa la forza». *Società di mutuo soccorso e altre organizzazioni dei lavoratori a Napoli dall'Unità alla crisi di fine secolo*, Rubbettino, Soveria Mannelli, 2010. Soave, A. (2015) *Breve storia della società Operaie di mutuo soccorso*. Galassi, N. (2008) *Società Operaie di Mutuo soccorso: origine della Cooperazione generale e bancarie* Imola. Bachilega.
20. Garrido, A. (2016) *Uma história da economia social*. Lisboa. Tinta da China. Garrido, A. (2018) *A economia social em movimento. Uma história das organizações*. Lisboa. Tinta da China. Estivill, J. (2017) *Os primórdios da economia social em Portugal. Contributos de Ramon de la Sagra 1 parte*. Porto: Rev. Sociologia Vol XXXIII. i II parte. Rev. Sociologia Vol XXXIV.
21. Vasco Rosendo (1996) *O mutualismo em Portugal, Dois seculos de história e suas origens*. Lisboa. Montepio Geral. Franco, J.E. Henriques, A. (2015) *A história do Montepio Geral*. Lisboa. Imprensa nacional.
22. Arnabat, R., Duch, M. (coord.) (2014) *Història de la sociabilitat contemporània*. València: PUV. Duch, M., Arnabat, R., Ferré, X. (ed.) (2015) *Sociabilitats a la Catalunya Contemporània. Temps i espais en conflicte*. Barcelona: Publicacions de l'Abadía de Montserrat. Arnabat, R., Ferré, X. (2015) *Ateneus, cultura i llibertat. Associacionisme a la Catalunya Contemporània*. Barcelona: Federació Ateneus de Catalunya. Duch, M. (2009) *Micaela Chalmeta*. Barcelona. Fundació Roca i Galés.
23. Alaiz, F. (1937) *Economía solidaria entre el campo y la ciudad*. Barcelona: Ediciones CNT.
24. Un llibre de David Algarra ha fet conèixer una part important de la història dels comuns fins al segle XIX a Catalunya i un article d'Ivan Miró ha reflexionat sobre aquesta qüestió en el segle dinou. Algarra, D. (2015) *El comú català. La Història dels que no surten a la història*. Barcelona: Potlach i Miró, I. (2017) *Coop & comuns. Vers l'autogovern del comú a AA.DD. Esmolem les eines*, Barcelona: Pol-len.
25. Vegeu el número 46 de la revista *Nexe* (primavera-estiu 2021) dedicat a la transició ecològica.